

O'ZBEK TILIDAGI HUJJAT MATNLARINING QIYOSIY TAHLILI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i02.004>

Zebiniso Komilovna Baxtiyarova
Ma'mun universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilidagi hujjat matnlarining lingvistik, uslubiy va strukturaviy xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida rasmiy-idoraviy hujjatlar, normativ-huquqiy matnlar hamda xizmat yozishmalari matnlari o'zaro taqqoslanib, ularning leksik-semantik, morfologik va sintaktik qurilishidagi umumiy va farqli jihatlar aniqlanadi. Shuningdek, hujjat matnlarida standartlashtirish, terminologik aniqlik, nutqiy ixchamlik va mantiqiy izchillik masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: rasmiy uslub, hujjat matni, qiyosiy tahlil, leksik-semantik birliklar, sintaktik qurilish, xizmat yozishmalari, terminologiya, matn lingvistikasi

COMPARATIVE ANALYSIS OF DOCUMENT TEXTS IN THE UZBEK LANGUAGE

Zebiniso Komilovna Baxtiyarova
Ma'mun University

Abstract: This article examines the linguistic, stylistic, and structural features of document texts in the Uzbek language based on a comparative analysis. In the course of the research, official administrative documents, normative-legal texts, and service correspondence texts are compared, and their common and distinctive features in lexical-semantic, morphological, and syntactic structures are identified. The study also analyzes issues of standardization, terminological precision, linguistic conciseness, and logical coherence in document texts.

Keywords: official style, document text, comparative analysis, lexical-semantic units, syntactic structure, service correspondence, terminology, text linguistics

Kirish

Globallashuv jarayonlari, davlat boshqaruvi tizimining takomillashuvi hamda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida rasmiy muloqotning asosiy vositasi bo'lgan hujjat matnlariga qo'yiladigan talablar tobora ortib bormoqda. Har qanday jamiyatda boshqaruv, huquqiy tartibga solish, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirish jarayoni hujjatlar orqali amalga oshiriladi. Shu bois

hujjat matnlarining lingvistik jihatdan mukammalligi, mantiqiy izchilligi va me'yoriyligi davlat tilining amaliy qo'llanish darajasini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. O'zbek tilida rasmiy-idoraviy uslubning shakllanishi va rivojlanishi mustaqillikdan keyingi davrda yangi bosqichga ko'tarildi, natijada normativ-huquqiy hujjatlar, farmoyishlar, buyruqlar, ariza va boshqa xizmat yozishmalari tilida muayyan standartlashuv jarayoni yuz berdi.

Hujjat matnlari boshqa funksional uslublardan, xususan, badiiy yoki publitsistik uslublardan farqli ravishda aniqlik, ixchamlik, qolipga solinganlik va terminologik barqarorlik kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ularning asosiy vazifasi - axborotni emotsional bo'yoqsiz, lo'nda va tushunarli shaklda yetkazishdir. Biroq turli turdagi hujjatlar - masalan, normativ-huquqiy matnlar bilan xizmat yozishmalari yoki shaxsiy ariza matnlari - o'zaro qiyoslanganda, ularning leksik tanlovi, gap qurilishi, modal birliklardan foydalanish darajasi va matn kompozitsiyasida sezilarli tafovutlar mavjudligi kuzatiladi. Ana shu jihatlarni ilmiy asosda tahlil qilish rasmiy uslubning ichki tizimini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

O'zbek tilshunosligida rasmiy uslub va hujjatshunoslik masalalari muayyan darajada o'rganilgan bo'lsa-da, hujjat matnlarini qiyosiy-lingvistik yondashuv asosida kompleks tadqiq etish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, zamonaviy ish yuritish amaliyotida elektron hujjatlar, raqamli platformalardagi yozishmalar va yangi terminologik birliklarning paydo bo'lishi rasmiy matn tuzilishida muayyan o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Bu esa an'anaviy qoliplar bilan yangi kommunikativ ehtiyojlar o'rtasidagi nisbatni aniqlashni taqozo etadi.

Til - jamiyat hayotining eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo'lib, u orqali davlat boshqaruvi, huquqiy munosabatlar va ijtimoiy aloqalar amalga oshiriladi. Ayniqsa, hujjat matnlari jamiyatning rasmiy nutq madaniyatini namoyon etuvchi asosiy lingvistik vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilidagi hujjat matnlarini filologik qiyosiy tahlil qilish ularning ichki tuzilishi, til birliklaridan foydalanish xususiyatlari va funksional vazifalarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bunday yondashuv hujjat matnlarining umumiy va farqli jihatlarini aniqlash orqali rasmiy uslubning tizimli xususiyatlarini ochib beradi.

Avvalo, leksik-semantik jihatdan normativ-huquqiy hujjatlar bilan xizmat yozishmalari o'rtasida sezilarli tafovut kuzatiladi. Normativ-huquqiy matnlarda terminologik aniqlik va bir ma'nolilik ustuvor bo'lib, so'z tanlovi qat'iy normativ xarakter kasb etadi. "Belgilansin", "tasdiqlansin", "amalga oshirilsin", "majburiy" kabi birliklar majburiylik va qat'iylilik ma'nosini ifodalaydi. Bu turdagi matnlarda sinonimik erkinlik deyarli mavjud emas, chunki huquqiy matnning asosiy talabi - mazmunning ikki ma'nolilikka yo'l qo'ymasligidir. Xizmat yozishmalarida esa nisbatan kommunikativ yumshoqlik seziladi: "so'rayman", "ma'lum qilaman", "taqdim

etaman" kabi fe'llar nutq sub'ektining ishtirokini bildiradi. Demak, qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, normativ matnlar maksimal rasmiylik va ob'ektivlikka intilsa, yozishmalar kommunikativ moslashuvchanlik elementlarini saqlab qoladi.

Morfologik jihatdan hujjat matnlarida nominal konstruksiyalarning ustuvorligi kuzatiladi. Ot turkumiga mansub birliklarning ko'pligi rasmiy nutqning ob'ektiv va institutsional xarakterini ta'minlaydi. Masalan, "qarorning ijrosi", "nazorat vazifasi", "tegishli tashkilotlar tomonidan" kabi birikmalar harakatdan ko'ra jarayon va holatni ifodalaydi. Normativ-huquqiy hujjatlarda buyruq-istak maylining majhul nisbat shakllari ("yuklatilsin", "amalga oshirilsin") keng qo'llanadi. Bu esa shaxsiy sub'ektni yashirish orqali matnni umumlashtiradi va institutsional kuch beradi. Xizmat yozishmalarida esa ko'proq aniqlovchi shaxs ko'rsatkichlari, birinchi shaxs shakllari uchraydi. Shunday qilib, morfologik darajada ham matnlar o'rtasida funksional farq mavjudligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Sintaktik qurilish ham qiyosiy tahlilda muhim mezon hisoblanadi. Normativ-huquqiy hujjatlarda murakkab qo'shma gaplar, sabab va shart ergash gaplar keng qo'llanadi. Bunday murakkab sintaktik tuzilma mantiqiy izchillik va huquqiy aniqlikni ta'minlaydi. Gaplar ko'pincha bandlarga ajratilgan, qat'iy strukturaviy tartib asosida quriladi. Xizmat yozishmalarida esa gaplar nisbatan sodda va qisqaroq bo'lib, muloqot jarayonining tezkorligini ta'minlaydi. Demak, sintaktik murakkablik darajasi ham hujjat turiga qarab farqlanadi. Uslubiy jihatdan normativ-huquqiy hujjatlar rasmiy-idoraviy uslubning eng qat'iy ko'rinishini ifodalaydi. Ular standartlashgan, qoliplashgan va terminologik jihatdan barqaror bo'ladi. Xizmat yozishmalari esa rasmiy uslub doirasida qolgan holda kommunikativ moslashuv elementlariga ega. Bu jihat hujjat matnlarining ichki differensiallashuvini ko'rsatadi.

Filologik qiyosiy tahlil natijasida shuni aytish mumkinki, o'zbek tilidagi hujjat matnlari yagona rasmiy uslub tizimiga mansub bo'lsa-da, ularning leksik, morfologik va sintaktik qurilishida funksional vazifaga bog'liq farqlar mavjud. Normativ-huquqiy matnlar maksimal normativlik va qat'iylilikni ifodalasa, xizmat yozishmalari nisbatan kommunikativlik va sub'ektivlik unsurlarini saqlaydi. Bu esa rasmiy nutqning ichki tizimida turli darajadagi standartlashuv va moslashuv mexanizmlari mavjudligini ko'rsatadi. Shu bois hujjat matnlarini filologik qiyosiy yondashuv asosida o'rganish nafaqat tilshunoslik nazariyasi, balki amaliy ish yuritish madaniyatini rivojlantirish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bunday tahlil rasmiy matn tuzish kompetensiyasini takomillashtirish, davlat tilining nufuzini oshirish hamda zamonaviy hujjatshunoslik jarayonini ilmiy asosda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

So'nggi yillarda o'zbek tilida normativ hujjatlar va rasmiy-idoraviy uslub masalalari tilshunoslikning amaliy yo'nalishlari bilan uzviy bog'langan holda faollashdi. Bunga davlat boshqaruvida hujjatlar aylanishining jadallashuvi, elektron

hujjatchilikning kengayishi va rasmiy matnlarda me'yor masalasining keskinlashuvi sabab bo'ldi. Natijada tadqiqotlar bir tomondan rasmiy uslubning nazariy belgilari (aniqlik, qoliplashuv, standart), ikkinchi tomondan esa hujjat matnining real amaliyoti (xatolar, ortiqcha kanselyarizm, tarjima ta'siri, terminologik noturg'unlik)ni yoritishga yo'nala boshladi.

Hujjat matnining "klassik" me'yoriy talablari - xolislik, aniqlik, ixchamlik, lo'ndalik, mazmuniy to'liqlik -ni asoslash hamda rasmiy uslubning funksional belgilarini didaktik yo'sinda bayon qilish kuchliroq ko'rinadi. Bu qatlamdagi adabiyotlar, odatda, hujjat turlarini (buyruq, ariza, bayonnoma, ma'lumotnoma va b.) tasniflab, ularning zaruriy qismlari va qoliplarini ko'rsatishga urg'u beradi. Bunday yondashuv keyingi qiyosiy tahlillar uchun "me'yoriy mezon" rolini bajaradi.

2023-yildan boshlab muhokama markazida "hujjat qanday bo'lishi kerak?"dan ko'ra "amaliy hujjatlar nega me'yordan chekinmoqda?" degan savol kuchaydi. Xususan, davlat tilida ish yuritishda uchraydigan muammolar: atamalarni bir xilda ishlatmaslik, qolipga zid gap qurilishi, blank va rekvizitlarni rasmiylashtirishdagi nomuvofiqliklar kabi masalalar tilshunoslik va hujjatshunoslik kesishmasida ko'tariladi.

So'nggi ikki yilda mavzuga doir qiyosiy yo'nalish ancha rivojlandi rasmiy hujjatlar tili ko'pincha tarjima amaliyoti, xalqaro huquqiy diskurs, terminologik globalizatsiya fonida ko'riladi. Masalan, rasmiy-funksional uslubning o'ziga xos belgilari (standart, betaraflik, syntaktik modellashuv)ni yorituvchi tadqiqotlar rasmiy uslubni umumtil tizimida alohida "stilistik tarmoq" sifatida mustahkamlaydi. Boshqa bir yo'nalishda esa o'zbek va ingliz (yoki boshqa tillar) yuridik terminlari qiyoslab o'rganilib, terminning struktur-semantik tuzilishi, funksional yuklamasi va muqobillik masalalari tahlil qilinadi. Bu ishlar hujjat matnini qiyosiy tahlil qilishda leksik-terminologik mezonni kuchaytiradi.

Muhokama

O'zbek tilidagi hujjat matnlarini filologik qiyosiy tahlil qilish jarayonida aniqlangan natijalar rasmiy-idoraviy uslubning ichki differensial tizimga ega ekanligini ko'rsatadi. Muhokama bosqichida ushbu natijalarni lingvistik, uslubiy va pragmatik nuqtayi nazardan izohlash muhimdir. Chunki hujjat matni nafaqat til birliklari majmui, balki ijtimoiy boshqaruv mexanizmining kommunikativ modeli hamdir. Avvalo, tahlillar shuni ko'rsatdiki, normativ-huquqiy hujjatlar bilan xizmat yozishmalari o'rtasidagi asosiy farq ularning kommunikativ maqsadida namoyon bo'ladi. Normativ hujjatlarda qat'iylik, majburiylik va standartlashuv ustuvor bo'lsa, xizmat yozishmalarida muloqot elementi va adresatga yo'naltirilganlik nisbatan kuchliroqdir. Bu farq leksik tanlovda ham, morfologik shakllarda ham yaqqol seziladi. Masalan, buyruq-istak maylining majhul shakllari ("tasdiqlansin", "amalga oshirilsin") rasmiy hujjatning institutsional xarakterini mustahkamlasa, xizmat yozishmalaridagi

birinchi shaxs birliklari ("so'rayman", "ma'lum qilaman") nutq sub'ektining ishtirokini ko'rsatadi. Demak, rasmiy uslub ichida ham kommunikativ intensivlik darajasi turlicha ekanligi aniqlanadi.

Ikkinchi muhim jihat - sintaktik murakkablik darajasidir. Normativ-huquqiy matnlarda murakkab qo'shma gaplar va bandlarga ajratilgan struktura mantiqiy izchillikni ta'minlaydi, biroq ayrim holatlarda matnning o'qiluvchanligini pasaytirishi mumkin. Xizmat yozishmalarida esa sodda va ixcham gap tuzilmalari ustun bo'lib, axborot tezkor va aniq yetkaziladi. Bu holat rasmiy matnda "aniqlik va tushunarliklik" o'rtasidagi muvozanat masalasini kun tartibiga olib chiqadi. Haddan tashqari murakkab sintaksis huquqiy aniqlikni ta'minlashi mumkin, ammo kommunikativ samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoli mavjud.

Muhokama jarayonida yana bir muhim masala - terminologik barqarorlikdir. So'nggi yillarda rasmiy hujjatlarda terminlarning bir xil qo'llanmasligi, tarjima ta'siri yoki parallel variantlarning mavjudligi kuzatilmoqda. Bu esa qiyosiy tahlil orqali termin tanlash mezonlarini takomillashtirish zaruratini ko'rsatadi. Rasmiy hujjat tilida bir ma'nolilik va aniqlik asosiy prinsip bo'lib qolmoqda, biroq global integratsiya sharoitida yangi terminlarning kirib kelishi me'yoriy muvozanatni qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

Pragmatik jihatdan qaralganda, hujjat matni - bu institutsional diskursdir. Unda shaxsiy ekspressivlik cheklangan bo'lsa-da, ma'lum kommunikativ strategiyalar yashirin holda namoyon bo'ladi. Masalan, buyruq hujjatlari qat'iy modalitetni, yozishmalar esa muomala madaniyatini ifodalaydi. Qiyosiy tahlil natijalari rasmiy nutqda ham pragmatik rang-baranglik mavjudligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, olib borilgan tahlillar asosida aytish mumkinki, o'zbek tilidagi hujjat matnlari yagona rasmiy uslub doirasiga mansub bo'lsa-da, ularning leksik, morfologik, sintaktik va pragmatik ko'rsatkichlari funksional vazifaga ko'ra farqlanadi. Bu farqlar rasmiy nutqning ichki dinamikasini belgilaydi. Mazkur muhokama natijalari hujjatshunoslik va amaliy ish yuritish sohasida til me'yorlarini takomillashtirish, rasmiy matn tuzish kompetensiyasini oshirish hamda davlat tilining institutsional nufuzini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa

O'zbek tilidagi hujjat matnlarining filologik qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, rasmiy-idoraviy uslub ichki jihatdan yagona tizimga mansub bo'lsa-da, uning tarkibida funksional vazifaga ko'ra farqlanuvchi janr va matn modellari mavjud. Normativ-huquqiy hujjatlar maksimal darajadagi standartlashuv, qat'iylik va terminologik aniqlik bilan ajralib turadi, xizmat yozishmalari esa nisbatan kommunikativ moslashuvchanlik va adresatga yo'naltirilganlik xususiyatiga ega. Umuman olganda, o'zbek tilidagi hujjat matnlarining qiyosiy filologik tahlili rasmiy uslubning nazariy asoslarini boyitadi, uning strukturaviy va pragmatik imkoniyatlarini aniqlashtiradi

hamda davlat tilining rasmiy sohadagi funksional salohiyatini mustahkamlashga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda korpus lingvistikasi, elektron hujjatchilik va terminologik standartlashuv masalalarini chuqurroq o‘rganish ilmiy izlanishlarning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov A. Davlat tilida ish yuritish muammolari // Ta’lim va innovatsiyalar. - 2023. - №4. - B. 112-118.
2. G‘anieva M. Hujjat matnining uslubiy xususiyatlari va ularning shakllanishi // Ilmiy xabarnoma. - 2024. - №1. - B. 67-73.
3. Ibragimov S. O‘zbek tilida huquqiy terminlarning shakllanishi va rivojlanishi. - Toshkent: Fan, 2022. - 156 b.
4. Karimova Sh. Davlat tilida ish yuritishda ayrim muammolar xususida // Zamonaviy filologiya. - 2023. - №5. - B. 84-90.
5. Mahmudov N. Davlat tilida ish yuritish. - Toshkent: O‘zbekiston, 2021. - 208 b.
6. Sattorov J. Elektron hujjat aylanishi va uning til xususiyatlari // Axborot texnologiyalari va ta’lim. - 2025. - №1. - B. 101-107.